

ÇİN'DE *DİVÂNÜ LÜGÂT-İT TÜRK* İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR (2000-2007)

Erkin EKREM*

Özet: Çin'deki *Divânü Lügât-it Türk* ile ilgili araştırmalar, 1917-1919 yılında söz konusu lügâtin İstanbul'da yayınlamasıyla başlamıştır. Uygurların öncülük ettiği araştırmalar 1980'li yıllarından sonra yoğunlaşmaya başlamıştır. İlgili araştırmalar yeterli olmamasına rağmen, 2000 yılından sonra lügât hakkındaki araştırmalar spesifik alanda derinleşmeye başlamıştır. Bu tanıtım yazısında, Çin'de 2000-2007 yılları arasında, Çince yayınlanan araştırmalar ele alınarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çin, *Divânü Lügât-it Türk*, Kaşgarlı Mahmud

Studies on Dīwān Ul-Lughat Al-Turk in China

Abstract: *Studies on Dīwān ul-Lughat al-Turk in China* began between the years 1917-1919 after the dictionary was published in Istanbul. The early studies initiated by Uighurs gained an impetus especially after 1980s. Though rather limited the early studies were, more specific studies on the dictionary were carried out after 2000. This article introduces the studies carried out in China between 2000-2007.

Keywords: China, *Dīwān ul-Lughat al-Turk*, Mahmud al-Kashgari

1917-1919 yıllarında *Divânü Lügât-it Türk*'ün ilk baskısı İstanbul'da yayımlandıktan hemen sonra, İstanbul Üniversitesi'nde eğitim gören Kaşgarlı Kutluk Hacı Şefik (1876-1937), bu üç ciltlik divan ile birlikte Doğu Türkistan'a dönmüş ve Kaşgar'da Muhammed Ali Teyfik (1901-1937) ile birlikte eseri Uygurcaya tercüme etmeye çalışmıştı. Ancak bu bilim adamlarının ölmelerinden dolayı çeviri işi tamamlanamadı. 1955 yılında Muhammed Feyzi ile Ahmet Ziyai *Divânü Lügât-it Türk*'ü çağdaş Uygurca'ya çevirmişlerdir. 1963-1966 yılları arasında tarihçi Uygur Sayrami ile Muhammed Salih Damolla, söz konusu tercüme üzerinde ikinci çevirisini yapmıştır.¹ Ancak bazı nedenlerle baskıya verilmemiştir. 1978 yılında *Divânü Lügât-it Türk*'ün tercümesi tekrar gündeme gelmiş; fakat bu çalışma da uzun sürmüştür. Eser, 1981-1984 yılları arasında *Türki Tillar Divani*

* Yard. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

¹ 塔伊爾江·穆罕默德, <《突厥語大詞典》研究綜述>, 《新疆社科論壇》, 第 5 期 (2007 年), 頁 82-83.

adında çağdaş Uygurcaya tekrar çevrilmiş ve üç cilt olarak neşredilmiştir. Besim Atalay'ın tercümesinden (*Divânü Lügât-it-Türk Tercümesi*, Ankara, 1939-1941) istifade edilen Uygurca tercümesi yayımlandıktan sonra, Uygurca çevirisinden faydalanılarak 1985 yılında Çince tercümesi de tamamlanmıştır. Ancak, basımı Pekin Milletler Neşriyatı tarafından Şubat 2002 yılında üç cilt olarak yayınlanabilmiştir.² Uygurca ve Çince tercümelerinde indeks kısmına yer verilmemiştir. Uygurca tercümesinde Sir Gerard Clauson'un³ çalışmasından, Çince tercümesinde ise Robert Dankoff'un⁴ çalışmasından istifade edilememiştir. *Divânü Lügât-it Türk*'ün Uygurca ve Çince tercümesi yayımlandıktan sonra Çin'de eser ile ilgili çalışmalar da çoğalmaya başlamıştır. Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dilbilimi Araştırmalar Enstitüsü uzmanı Tahircan Muhammed'in çalışmasına göre, 1981-2002 yılları arasında *Divânü Lügât-it Türk* ile ilgili 172 makale yayınlanmış; bunların 107'si Uygurca olup, diğer 65'i ise Çince'dir.⁵

Divânü Lügât-it Türk'ün Çince tercümesi henüz yayınlanmadan önce, Çin Sosyal Bilimler Akademisi Etnik Araştırmalar Enstitüsü uzmanı Zhao Mingming, *Divânü Lügât-it Türk Üzerindeki Lenguistik Araştırmalar* adlı çalışmasını yayınlamıştır. Söz konusu çalışma iki kısımdan oluşmaktadır ve birinci kısmın birinci bölümünde, Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönem ve eserin meydana gelişinin tarihî arka plânları ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise Kaşgarlı Mahmud'un yaşamı, bilimsel çalışma hayatı, *Divânü Lügât-it Türk*'te yer alan zengin bilgiler, Çin'de ve dünyada *Divânü Lügât-it Türk* üzerine yapılan araştırmalar, özellikle linguistik alanındaki araştırmalar tanıtılmıştır. İkinci kısım dört bölümden oluşur ve *Divânü Lügât-it Türk*'ün sesbilgisi, sözbilgisi, sözdizimi ile sözlükçülük hakkında bilgi verilmiştir. Eserin sonunda ilgili indeks de bulunmaktadır.⁶

2005-2007 yılları arasında dört adet tez de yapılmıştır. 2005 yılında Prof. Liu Ge'nin yönetiği ve Li Hong'un hazırladığı *Divânü Lügât-it Türk'teki Tababet*

² 麻赫默德·喀什噶里著, 校仲彝等譯, 《突厥語大詞典》1-3卷, 北京:民族出版社, 2002年.

³ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

⁴ Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*. I-III, (edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982-1985.

⁵ 塔伊爾江·穆罕默德, <《突厥語大詞典》研究綜述>, 《新疆社科論壇》, 第5期(2007年), 頁82-83.

⁶ 塔伊爾江, <《突厥語詞典語言研究》出版發行>, 《西域研究》第3期(2002年), 頁98.

Meseleleri adlı bir yüksek lisans tezi yapılmıştır.⁷ 2006 yılında aynı profesörün yönettiği ve Yang Dongyu'nün hazırladığı *Divânü Lügât-it Türk'te Tababet ile İlgili Sözcükler* adlı doktora tezi de hazırlanmıştır.⁸ 2007 yılında Xinjiang Üniversitesi'nden Prof. Ablikm (Abdulhekim) Yasin'in yönettiği ve Abdulmutalip Enver'in hazırladığı *Divânü Lügât-it Türk'ün Çince Tercümesinde Bazı İmla Hataları Üzerine Analiz* adlı bir yüksek lisans tezi de yapılmıştır.⁹ Yine 2007 yılında aynı üniversiteden Prof. Muhabbat Qasim'in yönettiği *Divânü Lügât-it Türk'te Bazı Sözcüklerin Semantik Analizi* adlı yüksek lisans tez çalışması Mayısgül Usuyin tarafından hazırlanmıştır.¹⁰

Çin'de *Divânü Lügât-it Türk* ve Kaşgarlı Mahmud ile ilgili bilimsel toplantı da düzenlenmiştir. 11-13 Ekim 2000 tarihlerinde Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de "I. Çin *Divânü Lügât-it Türk* Bilimsel Toplantısı" düzenlenmiştir. Toplantıya Çin'in değişik eyaletinden gelen uzmanlar 70 adet bilimsel bildiri sunmuştur. Dil edebiyat, tarih, coğrafya, etnik, dinî ve toplumsal yaşam alanları ile ilgili bildirimlerde, *Divânü Lügât-it Türk* farklı açılardan incelenmiştir.¹¹ Ancak bu toplantının devamı olmamıştır. Ekim 2005 yılında Kaşgarlı Mahmud'un 1000. yaşını kutlamak için Kaşgar'da bir bilimsel toplantı daha düzenlenmiştir.

Divânü Lügât-it Türk ile ilgili tanıtım ve değerlendirme yazıları ise, daha önce olduğu gibi devam etmiştir. Doğu Türkistan'dan Lu Yiping, edebî bir üslupla Kaşgarlı Mahmud'un türbesi olan Opal'a yerleşmesini ve bu hikayeden önce *Divânü Lügât-it Türk*'ün nasıl bulunduğunu ve yayınları hakkındaki bilgiyi aktarmıştır.¹² Xinjiang Pedagoji Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi hocası Liao

⁷ 李虹,《〈突厥語大詞典〉中的醫學問題的探討》(*Probe into the Medical Problems of Turkic Dictionary*). 陝西師範大學中國少數民族史碩士論文(導師:劉戈教授),2005年.

⁸ 楊東宇,《〈突厥語大詞典〉中的醫學及相關辭彙》(*Medicine and Relevant Vocabularies in Diwan Lughat Al-Turk Compendium of the Turkic Dialects*),陝西師範大學中國古代史博士論文(導師:劉戈教授),2006年.

⁹ 阿布都木台力甫·艾尼瓦爾,《〈突厥語大詞典〉漢文版出現的一些拼寫錯誤的分析》(*An Analysis on Some Misspell Words in the Chinese Edition of the Compendium of Turkic Dialects*),新疆大學中國少數民族語言文學碩士論文(導師:阿布里克木·亞森教授),2007年.

¹⁰ 馬依絲古麗·烏蘇音,《對〈突厥語大詞典〉中部分靜詞的語義分析》(*Semantic Analyze on Some Words of Diwanu Lugat it Türk*),新疆大學語言學及應用語言學碩士論文(導師:木哈拜提·哈斯木教授),2007年.

¹¹ 塔伊爾江·穆罕默德,《突厥語文學界的一次盛會:首屆「中國《突厥語大詞典》學術討論會」側記》,《語言與翻譯》,第1期(2001年),頁79.

¹² 盧一萍,《不滅的書》,《民族論壇》,第5期(2007年),頁34-35.

Zeyü ise Kaşgarlı Mahmud'un türbesinin tarihçesini tanıtmıştır.¹³ Doğu Türkistanlı ünlü ressam Gazi Ahmet, 1980-1982 yılları arasında birçok Uygur tiplerini ve bazı kafataslarını inceleyerek Kaşgarlı Mahmud'un (çalışma resmini) tasvir ederek çizmiştir.¹⁴ Bu resim, bugün Türk dünyasında kabul edilmiş durumdadır. Xinjiang Üniversitesi profesörü Ablekim Yasin ile Liu Zhengjiang, Türk dilleri üzerine yazılan sözlük ve sözlüklük çalışmaları hakkındaki çalışmasında, *Divânü Lügât-it Türk*'ün önemini vurgulamıştır.¹⁵ Xinjiang Üniversitesi hocalarından Wang Aiwu, *Divânü Lügât-it Türk*'ün el yazma ile istinsah nüshaları ile eserin yayınlama sürecini tanıtmıştır.¹⁶ Wang Aiwu daha çok Robert Dankoff'un *Divânü Lügât-it Türk* tercümesinin girişinde yer alan bilgilerden istifade ederek bu tanıtım yazısını zenginleştirmiştir. Zhao Mingming de yukarıda adı geçen kitabında yer alan tanıtımında, *Divânü Lügât-it Türk*'ün 11. yüzyılda yazıldığını, tarihi süreç içinde birkaç kez el yazısı kopyası olduğunu ve sonraki dönemlerde değişik dillere tercüme edildiği için bazı hatalar yapıldığı uyarısını yapmaktadır.¹⁷ Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi uzmanı Chen Hua'nın *Divânü Lügât-it Türk*'ün Çince çevirisinin sürecini anlatan bir yazısı da bulunmaktadır.¹⁸

Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi uzmanı Tahircan Muhammed, 2004 yılına kadar Çin'de yapılan *Divânü Lügât-it Türk* hakkındaki araştırmaları linguistik, edebiyat, tarih ve coğrafya, leksikoloji ve Kaşgarlı Mahmud'un hayatı, eserin el yazısı ile kopya nüshası gibi beş farklı alanda değerlendirmiştir.¹⁹ Aynı uzman *Divânü Lügât-it Türk ve yazarı Kaşgarlı Mahmud* adlı diğer bir araştırmasında, lügatin ortaya çıkışının tarihi arka planı, bilimsel değeri ile yazarın hayatı, lügatin keşfedilmesi, dünyada lügat ile ilgili yapılan tercüme ve yayınlar gibi konuları ele almıştır.²⁰ Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dilbilimi Araştırmalar Enstitüsü uzmanı Küreş Tahir, 1990 yılına kadar dünyada yapılan *Divânü Lügât-it Türk* hakkındaki araştırmaları değerlenmiştir. Küreş Tahir, Türkiye, Sovyetler Birliği,

¹³ 廖澤余, <麻赫默德·喀什噶里與《突厥語大詞典》>,《人物春秋》,第5期(2004年),頁106-108.

¹⁴ 哈孜·艾買提, <我是怎樣創作麻赫穆德·喀什噶里肖像畫的>,《語言與翻譯》,第5期(2006年),頁80-81.

¹⁵ 阿不力克木·亞森、劉正江, <突厥語族諸語言詞典編纂和研究概述>,《新疆師範大學學報》(哲學社會科學版),第25卷第4期(2004年),頁173-175.

¹⁶ 王愛武, <關於《突厥語大辭典》手稿和抄本及後人的整理校勘>,《西域研究》,第1期(2004年),頁109-111.

¹⁷ 趙明鳴,《<突厥語大詞典>語言研究》,中央民族大學出版社,2001年,頁34.

¹⁸ 陳華, <《突厥語大詞典》翻譯工作的回顧>,《西域研究》,第3期(2002年),頁77.

¹⁹ 塔伊爾江·穆罕默德, <《突厥語大詞典》研究綜述>,《新疆社科論壇》,第5期(2007年),頁82-88.

²⁰ 塔伊爾江·穆罕默德, <《突厥語大詞典》及其作者麻赫穆德·喀什噶里>,《新疆社會科學》,第1期(2004年),頁69-75.

ÇİN'DE DIVÂNÜ LÜGÂT-İT TÜRK İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Almanya, İngiltere, ABD ve Japonya gibi ülkelerdeki *Divânü Lügât-it Türk* ile ilgili tercüme ve araştırmaların durumunu incelemiştir. Küreş, daha sonra Kaşgarlı Mahmud'un hayatı ile ilgili araştırmalar, *Divânü Lügât-it Türk*'ün bulunması ve yayın durumu hakkındaki araştırmalar, eski Türk kavimlerinin toplumsal hayatı ve folkloru ile ilgili araştırmalar, *Divânü Lügât-it Türk*'teki atasözleri, özdeyişler, kalıp sözler, şiirler ve hikaye gibi halk edebiyatı ile ilgili araştırmalar, *Divânü Lügât-it Türk*'teki dünya haritası ile ilgili coğrafi araştırmalar, *Divânü Lügât-it Türk*'teki özel isim, kişi ve yer adlarındaki problemler ile ilgili araştırmalar, Kaşgarlı Mahmud'un linguistik araştırma metodu, dilbilimi bakışı ve teorik üzerindeki araştırmalar, *Divânü Lügât-it Türk*'teki dil gerçeği üzerinde yapılan araştırmalar, Türk dil tarihi ile ilgili araştırmalar ve *Divânü Lügât-it Türk*'te yer alan dilin bugünkü Türk dilleri arasındaki ilişkiler üzerine yapılan araştırmalar şeklinde sınıflara ayırarak değerlendirmiştir.²¹

Divânü Lügât-it Türk'ün Çince tanıtım ve çeviri sürecinde lügatin adı ile ilgili problemler yaşanmıştır. Lügat adının Çince çevirisi genellikle Uygurca tercümesi olan *Türki Tillar Diwani*'nden gelmekte ve bu güne kadar *Büyük Türkçe Sözlüğü* 《突厥大詞典》; *Büyük Türkçe Lügati* 《突厥語大辭典》; *Türk Dilleri Sözlüğü* 《突厥語詞典》; *Türk Dilleri Lügati* 《突厥語辭典》; *Türkçe Sözlüğü* 《突厥詞典》 ve *Türkçe Sözcük Hazinesi* 《突厥辭彙》 gibi çeşitli tercümelemeleri bulunmaktadır. En çok *Büyük Türkçe Lügati* ile *Türk Dilleri Lügati* olarak iki çeşit tercüme kullanılmaktadır. *Türk Dilleri Lügati* olarak tercüme edenler Zhang Guangda 張廣達, Li Zengxiang 李增祥, Lin Gan 林幹, Gao Zihou 高自厚, Xiao Zhongyi 校仲彝, Chen Zongzhen 陳宗振, Qi Qingshun 齊 順, Bahargül 巴哈爾古麗, Chen Hua 陳華, Ma Junmin 馬俊民, Liao Zeyü 廖澤余 ve Wang Yuanxin olup, *Büyük Türkçe Lügati* olarak tercüme edenler ise Ablimit (Abdulhamit) Ruzi, Turhun Almas, Mirsultan Osman, Abdulreşit Sadık, Hacı Nurhacı, Abdurauf (Abdulrauf) Polat gibi araştırmacılarıdır. Yani Uygur araştırmacılar, Uygurca tercümede *Türki Tillar Diwani* olarak tercüme ederken, Çince'ye çevirdiğinde *Büyük Türkçe Lügati* olarak tercüme etmektedirler.²² Çinli ve Uygur araştırmacıların arasında “divan” kelimesinin Çince tercümesi üzerinde ortak görüşe varılamamıştır. Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi uzmanı Xiao Zhongyi, 1985 yılında *Divânü Lügât-it Türk*'ün Çince tercümesinin taslak kısmının tamamlanması üzerine, lügatin Çince tercümesinin *Türk Dilleri Sözlüğü* 《突厥語詞典》 olması gerektiğini ortaya koymuştu. Araştırmacı bu görüşünü 2000 yılında tekrarlamıştı.²³ Kuzeybatı

²¹ 庫來西·塔依爾, <國外有關《突厥語大詞典》研究情況綜述>, 《西域研究》, 第3期 (2002年), 頁 81-86.

²² 葛勇, <關於《Diwanu Lugatit-Turk》書名漢譯的思考>, 《西北民族學院學報》(哲學社會科學版), 第2期 (2003年), 頁 92.

²³ 校仲彝, <再談《突厥語詞典》漢文譯名的確定>, 《西域研究》, 第4期 (2000年), 頁 54-57.

Milletler Üniversitesi Dil ve Kültür İletişim Enstitüsü'nün uzmanı Ge Yong, *Büyük Türkçe Lügâti* olarak tercüme edilmesinin yanlış olduğunu ve *Türk Dilleri Lügâti* şeklinde tercüme edilmesinin doğru olduğunu ortaya koymuştur.²⁴

Çin'de, *Divânü Lügât-it Türk*'ün Uygurların değerli tarihi yadigarı olduğu ifade edilmekte ve konu ilgili bütün çalışmalarda bu nokta vurgulanmaktadır. Uygur bilim adamların nezdinde de *Divânü Lügât-it Türk*, Uygurların ilk sözlüğü ve Uygur dil ve kültür tarihinin en değerli büyük sözlüğüdür.²⁵ *Divânü Lügât-it Türk*'ün Çince tercümesi projesinde yer alan araştırmacıların sonuç raporuna göre, Kaşgarlı Mahmud'un zikrettiği “yukarı Çin”, bugünkü Çin'in doğu bölgesidir ve dönemindeki Kuzey Song Sülâlesi (960-1279); “Orta Çin”, Çin'in kuzeydoğu bölgesinde Kıtaylar tarafından kurulan Liao Sülâlesi (947-1125) ve “Aşağı Çin” ise Çin'in batısı ve Kaşgar bölgesi olduğunu tespit edilmektedir. “Tawgâç” sözcüğü ise Orta Asyalılar ve Arapların Çin'i kastetmek için kullandıkları genel bir kavramdır. Yani Kaşgarlı Mahmud eserinde, dönemindeki Çin'in coğrafya durumunu doğru bir şekilde tanımlamaktadır ve en önemlisi Çin'in bir bütün olduğu düşüncesini yansıtmaktadır. Zira Kaşgar merkezli kurulan Karahanlılar ve onun hâkim olduğu topraklar Çin'in bir parçasıdır ve Çin tarihi Çin'deki çeşitli milletlerin ortak yaratmış olduğu gerçeği ifade etmektedir.²⁶

Çinli Gök Türk tarihçisi Xue Zongzheng, *Divânü Lügât-it Türk'te* yer alan bazı bilgilerin tarihî gerçeklere uygun olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Karahanlıların dönemindeki Çinlilerin kurduğu Kuzey Song Sülâlesi, Nü-zhen (Jürçen) kavminin kurduğu Jin Sülâlesi (1115-1234) ve Kıtayların kurduğu Liao Sülâlesi ile elçi gönderme kayıtları bulunmaktadır. Kuzey Song Sülâlesi Karahanlı devletini He-han Wang 和罕王 (1009), Hei-han Wang 黑韓王 (1063) ve Hei-han Wang 黑汗王 (1081) olarak adlandırmaktadır.²⁷ Liao Sülâlesi ve Jin Sülâlesi, bu terimi kullanmakla birlikte Karahanlıların İslamî özeliğini ifade eden Da-shi 大食 veya Da-shi 大石 gibi Çince karakteri kullanmıştır.²⁸ Ancak *Jin Sülâlesi Tarihi*'nde net olarak “Tian-hui saltanat devrinin ikinci yılında (1124), Ha-la Han'dan ziyarete

²⁴ 葛勇, <關於《Diwanu Lugatit-Turk》書名漢譯的思考>,《西北民族學院學報》(哲學社會科學版),第2期(2003年),頁92-95,102.

²⁵ 鐵來提·易卜拉欣, <試論新疆維吾爾語詞典編寫史上的三個發展階段>,《新疆社科論壇》,第2期(2002年),頁75.

²⁶ 熱紮克·鐵木爾、塔依爾江·默罕穆德、齊清順, <永久的紀念和取之不竭的財富>,《西域研究》,第3期(2002年),頁78-80.

²⁷ He-han Wang 和罕王 yazılışı en çok Çince Moğol kayıtlarında görünmekte ve “Hakan Kralığı” demektir; Hei-han Wang 黑韓王 ve Hei-han Wang 黑汗王 en çok 11-12. yüzyıl Çince kaynaklarında geçmekte ve ses çevirmesi olarak “Karahan kralığı” demektir.

²⁸ Çin'in Tang Sülâlesi (618-906) döneminden itibaren Emevi ve Abbasi devletlerine Da-shi adını vermiştir. Emeviler için “Siyah kıyafetli Da-shi”, Abbasiler için “Beyaz kıyafetli Da-shi” denmiştir.

gelmiştir” ibaresi geçmektedir ve bu ibare açıkça “Karahan”ın ses tercümesini vermektedir. Ancak bu kayıt bugünkü Zhong-hua Shu-ju adisyonunda bulunmamaktadır. Tarihçi Xue Zongzheng bu kayıttın doğru olduğuna inanmaktadır. Xue Zongzheng, Robert Dankoff’un işaret ettiği Yağma, Tuhsi, Çigil ve Arğu dört büyük kavmin (Robert Dankoff, p. 297) Karahanlıların dilini derinden etkilediğini belirtmekte ve bu kavimler üzerinde ciddi araştırmalar yapılmasını gerekli görmektedir. Xue Zongzheng’e göre, Karahanlılar ile savaştan Tangutlar Çin kaynaklarında geçen Zhong-yun 仲云 (*Çumul) kavmi olabilir.²⁹ Karahanlıların Samanî Oğulları ile olan ilişkilerine yer veren Xue Zongzheng, Uygur adının ortaya çıkışı ile ilgili Büyük İskender’in doğu seferinin inandırıcı olmadığını; *Divânü Lügât-it Türk*’te geçen Tegin, Qatun ve Quçuy gibi sözcüklerin eski Türkçe’den (Gök Türkçe) anlam olarak farklı olduğunu ve *Divânü Lügât-it Türk*’te bütün Türkçe konuşanların hepsi için “Türk” denmesinin dönemindeki Çince ve Tibetçe kayıtlarla da uyuşmadığını, aynı zamanda Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’teki Türk kavramı ile de benzemediğini ileri sürmektedir.³⁰

Çin’deki *Divânü Lügât-it Türk* ile ilgili araştırmalarda bazı hususî konular da incelenmiştir. Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi kütüphane uzmanı Xia Leiming, lügatta yer alan bazı meyve ve sebzelerin besin özelliğinin dışında “gıda tedavi” fonksiyonu olduğunu ortaya koyarak, “buhsi”, “sümə” (suma) ve “sinqan kati” (muşmula) gibi bitki türlerinin tedavi rollerini incelemiştir.³¹ Aynı uzman *Divânü Lügât-it Türk*’te geçen “etmek” (ekmek) ve “əpmek” -Yağma, Tuhsi, bazı Oğuzlar ve Kıpçaklar ekmeğe *epmek* denmekteydi- üzerine incelemeler yapmıştır. Uzman 10. yüzyıldan itibaren Türklerin İslâmiyeti kabul etmesiyle “etmek” yerine Farsça “nañ” demeye başladığını tespit ederek lügatta geçen “təgirmə nañ” sözcüğünü örnek göstererek tespiti doğrulamaya çalışmıştır. Ayrıca uzman, çörek, katma yoğa, yarma yoğa, yalağı yoğa, kara ekmek, püskek, sinçü, çükmin, kömek, közmen, pöşkal, avzuri ve süzmə gibi yiyecekleri inceleyerek eski Türk halkının ekmek kültürünü değerlendirmiştir.³² Shanxi Eyaleti Pedagoji Üniversitesi Kuzeybatı Milletler Araştırmaları Merkezi’nden Prof. Liu Ge ve Dr. Li Hong, *Divânü Lügât-it Türk*’te geçen cilt hastalığıyla ilgili sözcükleri tespit ederek cilt hastalığının belirtisi

²⁹ Zhong-yün kavmi ile ilgili araştırmalar için bakınız James Hamilton, “Le pays des Tchong-yun, Čungul, ou Cumuda au Xe siècle”, *Journal Asiatique*, Tome 265, Fascicules 3 et 4, 1977, 351-379.

³⁰ 薛宗正, <《突厥語詞典》中的新疆史事>, 《新疆大學學報》(社會科學版), 第 29 卷第 4 期 (2001 年 3 月), 頁 57-63.

³¹ 夏雷鳴, <《福樂智慧》和《突厥語大詞典》中的食療>, 《西域研究》第 3 期 (2002 年), 頁 87-90.

³² 夏雷鳴, <《突厥語詞典》與維吾爾族饜文化>, 《西域研究》第 3 期 (2001 年), 頁 64-70.

ile sınıflandırılması üzerine araştırma yapmışlardır.³³ Bazı uzmanlar *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen hayvan terimlerinin tespitini yaparak, bunlarla Türk lehçeleri arasında karşılaştırmalı çalışmalar da yapmışlardır.³⁴ Xinjiang Üniversitesi'nden Prof. Ablıkm Yasin, *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen Kağan, Han, Hatun, Tekin, Sağun, Kökyuk, İnal, Kuncuy, Tayanu, Ordu Başı, Ağıçı, İlimğa, Biruk (Buyruk), Yuğruş, Sü Başı, Yavgu, Öge, Tügsin, Bek, Tarkan, Çavuş, Atlığ, Tutun, Çupan ünvanlarının etimolojisini inceleyerek Karahanlı devletinin siyasal kurumlarını araştırmıştır.³⁵ Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Tarih Araştırmalar Enstitüsü uzmanı Li Shuhui, *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen "qonak" kelimesinin darı ve mısır olarak iki anlamda tercüme edilmesinin yanlış olduğu ortaya koyarak, mısırın 16-17 yüzyılında ancak Orta Asya'da yetiştirilmeye başlandığını ve lügatte yer alan "qonak" sözcüğünün "darı" olarak tercüme edilmesinin doğru olacağını ortaya koymuştur.³⁶ Shan-xi Eyaleti Pedagoji Üniversitesi Tarih ve Kültür Enstitüsü uzmanı Dr. Yang Dongyü, tarihsel botanik belgelere dayanarak *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen "sıgun otı"nın Çince tercümede ginseng olarak çevrilmesinin yanlış olduğunu ortaya koymuş ve lügatteki "sıgun otı"nın (mandrake) olduğunu tespit etmiştir.³⁷

Xinjiang Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi doktora öğrencisi Kurban Turdi, *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen "ol añar putık yörtürdi" (o, ona ağaç dalı kopardı) ibaresinden yola çıkarak, bunun eski bölge halkının bir oğ alma adeti olduğunu ileri sürmüştür. Bugünkü Hotan ve civarında bu geleneğin devam ettiğini ve birinin oğ alma niyetini belirtmek için ağacın bir dalını koparmasının gerektiğini ileri sürmüştür.³⁸ Yine aynı fakültenin uzmanı Wang Li, *Divânü Lügât-it Türk* ve *Kutadgu Bilig*'te geçen bazı eski Türk spor oyunu ile ilgili terimleri tespit ederek yarış (at yarışı), oq (ok yarışı), topıq (polo oyunu), davaz, salju (sapan), yalju (salıncak), çañlı mañlı (tahta revali, Araplar buna davdât der) ve quður çuq (kız

³³ 劉戈、李虹, <從《突厥語大詞典》看十一世紀新疆地區的皮膚病及其相關社會問題>, 《和田師範專科學校學報》, 第25卷第4期(2005年7月), 頁3-5.

³⁴ 海拉提·阿部都熱合曼·奧孜哈爾, <《突厥語大詞典》中有關動物的辭彙>, 《新疆社會科學資訊》, 第1期(2005年), 頁31-38.

³⁵ 阿不里克木·亞森, 沈淑花, <《突厥語大詞典》所見喀喇汗朝的官職稱號>, 《西域研究》, 第1期(2003年), 頁26-31.

³⁶ 李樹輝, <《突厥語大詞典》中 qonaq 的指謂與漢譯>, 《語言與翻譯》, 第2期(2007年), 頁42-46.

³⁷ 楊東宇, <《突厥語大詞典》中的「人參」考辨>, 《語言與翻譯》, 第2期(2006年), 頁83-85.

³⁸ 庫爾班·賈吐爾迪, <從《突厥語大辭典》中的「擗樹枝」看維吾爾族的擗樹枝習俗>, 《民族文學研究》, 第1期(2007年), 頁52-54.

çocuk oyuncağı) terimleri üzerine inceleme yapmıştır.³⁹ Xinjiang Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih ve Sosyoloji bölümü hocası Çimen Necmettin, *Divânü Lügât-it Türk ve Kutadgu Bilig*'te yer alan şirlerden hareket ederek Uygur halkının ekolojiye verdiği önem ve çevre ile içiçe yaşamının çevrebilimsel ve töresel düşüncesini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁰ Xinjiang Üniversitesi'nden Doç. Li Yong, *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen tırnak ve bistâ kelimelerini inceleyerek eski Türk topluluğunun "kavimsel demokrasi" ve iktisadi hayatını anlatmaya çalışmıştır.⁴¹ Xinjiang Pedagoji Üniversitesi Sosyal Bilimler fakültesinin hocası Liao Zeyü, *Divânü Lügât-it Türk*'te bulunan halk bilimi, halk inancı ve hurafelik ile ilgili sözcükleri inceleyerek eski Türklerin ahlak sistemi ile ahlaki değerlerini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴² Prof. Ablıkm Yasin, *Divânü Lügât-it Türk*'te bulunan erşen, küdegü, kelin, qadın tünür dadın qadnaı, arquç sâwci yoriç, qoluş, qalıñ, sep, yövüş, küdän, kedüt, didim, didek, boymaq, biçtiş, eget, mamu, egetlik qarabaş, tayaq, munduri, erlen, al-, beg, tun beg, kis (kisi, kişi), küni, turgün, tegdi keldi, qoduz tul tuysaq, ögsüz, üzleş, boşu ve boşan gibi evlilik ile ilgili 31 adet sözcük üzerinde çalışarak dönemdeki evlilik adetlerini yansıtmaya çalışmıştır.⁴³

Prof. Ablıkm Yasin'in *Divânü Lügât-it Türk*'te geçen sanskritçe kelimeler üzerine de bir çalışması bulunmaktadır. Tespit ettiği Sanskritçe kökenli ödünç kelimeler şunlardır: ertini (sans. erdini), bibli (sans. pippali), buyan (sans. punya), çatır (sans. candana), çintan (sans. candana), Tadu (sans. dhatu), mirç/murç (sans. marriça/marica), Sart (sans. sartha) ve yek (sans. yaksa)'den oluşmaktadır.⁴⁴ Prof. Ablıkm Yasin ile Xinjiang Pedagoji Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi hocası Adili Hasim, *Divânü Lügât-it Türk* gibi eserlerdeki Soğdca ödünç kelimeler ile ilgili çalışmasında Türkçe ile Soğdca arasındaki etkileşimi ortaya koymaya çalışmıştır. Tespit edilen Soğdca kökenli kelimeler ise ajun (Soğ. awn), erej (Soğ. ryz/rej), üjek/üjök, uştmax (Soğ. wştmy), bun (Soğ. pwn), başıq/paşıq (Soğ. p'şyq), tamu (Soğ. tmw), xatun (Soğ. xwat'yn/xwaten), ked (Soğ. k'dy), kend (Soğ. kend), küzeç

³⁹ 王莉, <古代突厥語民族的民間競技與遊戲-以《突厥語大詞典》和《福樂智慧》爲例>, 《新疆大學學報》(哲學·人文社會科學版), 第 34 卷第 4 期 (2006 年 7 月), 頁 75-78.

⁴⁰ 奇曼·乃吉米丁, <古代維吾爾族的生態倫理思想-以喀喇汗朝時期的詩歌爲例>, 《西域研究》, 第 3 期 (2006 年), 頁 90-92.

⁴¹ 李雍, <《突厥語大辭典》所錄 Tırnak 與 Bistâ 二詞的古歷史涵意與經濟學涵意>, 《西北民族研究》, 第 1 期 (2001 年), 頁 155-157.

⁴² 廖澤余, <《突厥語大詞典》無形心意民俗管窺>, 《西域研究》, 第 3 期 (2007 年), 頁 93-97.

⁴³ 阿布里克木·亞森, <從《突厥語大詞典》看中世紀維吾爾人的婚姻習俗>, 《新疆社會科學》, 第 5 期 (2006 年), 頁 72-78.

⁴⁴ 阿布里克木·亞森, <《突厥語大詞典》等文獻中的梵語借詞>, 《新疆大學學報》(哲學人文社會科學版), 第 36 卷第 6 期 (2006 年 11 月), 頁 150-151.

(Soğ. kwzt'yk), midik (Soğ. myd'k), şad (Soğ. γşyδ), şük (Soğ. şwk) ve şimnu (Soğ. şmnw)'dur.⁴⁵

Bunun dışında *Divânü Lügât-it Türk* hakkında filoloji ve sözlükcülük üzerinde de çalışmalar da mevcuttur. Liao Yüze, makroyapı (macrostructure) ile mikroyapı (microstructure) yöntemle *Divânü Lügât-it Türk*'ün sözlükcülüğünü araştırmıştır. Neticeye göre lügat, bilimsel ve uygulanabilirlik gibi özelliklere sahip ve terimler sözlüğü ile ansiklopedik özeliğini biraraya getiren önemli bir yapıdır.⁴⁶ Küreş Tahir, dilbilimi açısından *Divânü Lügât-it Türk*'ün sözlükbilgisi, dil araştırmaları, dil sınıflaması, sesbilgisi, gramer ve morfoloji alanındaki değerini belirterek lüğatin Türkçe araştırmalarında kullanılacak birinci kaynak olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ *Divânü Lügât-it Türk*'te 182 adet ünsüz kümesi (consonant cluster) sözcüğün bulunduğunu ortaya koyan Xinjiang Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nden Zhang Yang, bugünkü Uygurca'da bulunan ünsüz kümesi ile karşılaştırmalı araştırma yapmış ve çağdaş Uygurca'daki ünsüz kümesi ile ilgili ileriye dönük bazı yorumlarda bulunmuştur.⁴⁸ Tibet kökenli dilbilimci Huang Zhongxiang, *Divânü Lügât-it Türk* ile çağdaş Kazakça arasındaki isim hallerini karşılaştırmış ve aralarında farklılıktan ziyade benzerliklerin daha fazla olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁹ Doğu Türkistan'ın önemli dilcilerinden Mirsultan Osman'ın 1982 yılında Uygurca olarak yazdığı ve 2007 yılında Xiao Zhongyi tarafından Çince'ye tercüme edilen "Kaşgarlı Mahmud ve *Divânü Lügât-it Türk*'ün Edebi Dili" adlı makalesinde, *Divânü Lügât-it Türk*'ün yüksek seviyeye ulaşmış bir ansiklopedi olduğu vurgulanmış ve Kaşgarlı'nın dilbilim, lehçebilim ve karşılaştırmalı dilbilim konularında büyük katkısı olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca Hakaniye Türkçesi'nin, Turfan Budist metinlerde kullanan Uygurca ile Orhun-Yenisey Türkçesi'nin devamı olduğunu ve bugünkü Uygurca'nın Kaşgar lehçesinde hala Hakaniye Türkçesi özelliklerinin görüldüğünü, bu durumun diğer Türk lehçelerinde olmadığını tespit etmiştir.⁵⁰ Türkçe söz yapımında fiillerin önemini ifade eden Zhao Mingming, *Divânü Lügât-it Türk*'te

⁴⁵ 阿布里克木·亞森、阿地力·哈斯木, <《突厥語大詞典》等文獻中的粟特語借詞>, 《西域研究》, 第3期(2006年), 頁85-89.

⁴⁶ 廖澤余, <《突厥語大詞典》的詞典學意義>, 《語言與翻譯》第1期總第85期(2006年), 頁75-77.

⁴⁷ 庫來西·塔依爾, <論《突厥語大詞典》的語言學價值>, 《西域研究》, 第2期(2001年), 頁96-101.

⁴⁸ 張洋, <從《突厥語大詞典》看維語複輔音的發展>, 《語言與翻譯》, 第3期(2001年), 頁11-13.

⁴⁹ 黃中祥, <哈薩克語與《突厥語詞典》名詞格的比較研究> (Comparative Study of Kazak Language and Noun Case in Great Dictionary of Turkic language), 《新疆大學學報》(哲學社會科學版), 第3期(2000年), 頁105-108, 112.

⁵⁰ 米爾蘇里唐·烏斯曼, <麻赫穆德·喀什噶里及其《突厥語詞典》中的文學語言>, 《新疆社會科學》, 第4期(2007年), 頁90-98.

ÇİN'DE DIVÂNÜ LÜGÂT-İT TÜRK İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

bulunan edilgen fiil yapısını incelemiştir.⁵¹ Beijing Üniversitesi Çin Dil ve Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Chen Baoya, 19. yüzyılda bilinen tarihsel karşılaştırmalı dilbiliminden çok daha önce Kaşgarlı'nın diyalekt veya akraba diller arasındaki sesbilgisel türdeşliği tartışmış olduğunu ortaya koymuştu. Ayrıca Kaşgarlı'nın ikidilli olgusunu ve ikidilliliğin etkisini münakaşa etmiş ve dil temasının sesbilgisel türdeşlikle sonuçlanabileceğine işaret ettiğini belirtmişti. Böylece Kaşgarlı'nın, sesbilgisel türdeşliğini aynı menşeden türemişliğin tek ölçüsü olarak bakmamış ve onun türdeşlik hakkındaki hükmü daha çok kültür ve etnik delillere dayanmakta olduğunu tespit etmişti.⁵²

⁵¹ 趙明鳴, <《突厥語詞典》語言被動態及其被動結構研究>,《民族語文》,第4期(2001年),頁36-49.

⁵² 陳保亞, <麻赫默德·喀什噶里在歷史語言學上的兩個貢獻-紀念穆罕默德·喀什噶里誕辰 1000 周年>,《新疆大學學報》(哲學·人文社會科學版),第34卷第4期(2006年7月),頁142-143.